ARTIKELEN

‘Hoezo christelijke waarden?’

Postseculier nationalisme en uitdagingen voor beleid en overheid

Ernst van den Hemel

De verkiezingen van 2017 stonden in het teken van de religieus-culturele identiteit van Nederland. Liberale politici als Mark Rutte en populistische partijen van de PVV schermen met christelijke symbolen en de ‘joods-christelijke’ traditie. In dit artikel wordt aan de hand van ogenschijnlijk triviale voorbeelden als paaseitjes besproken hoe in het gedachtegoed van partijen als de VVD en de PVV religie op nieuwe wijze onderwerp van politieke zorg en beleid vormt. Het concept ‘postseculier nationalisme’ wordt gebruikt om deze wending te kenschetsen. Het artikel eindigt met enkele bespiegelingen over toekomstige uitdagingen.

Introductie

‘Paaseieren?!’ Het interview staat bij de Evangelische Omroep informeel bekend als het beruchte paaseitjes-interview. Toen Mark Rutte op 22 februari in 2017 aanschoof bij Tijs van den Brink van het EO-programma *Dit is de Dag* ging het gesprek uiteraard over de aankomende Tweede Kamerverkiezingen. Opvallend daarbij was dat er veel aandacht besteed werd aan het belang van christelijke tradities en symbolen voor Nederland. Zo stelde Rutte dat het beschermen van paaseieren en Kerstmis tot het takenpakket van de premier hoort. Dit overigens tot verbazing van de christelijke journalist Van den Brink, die zijn ongeloof maar nauwelijks kon verbloemen: ‘Paaseieren?!’

Hoe knullig het onderwerp ook lijkt, ik zal in dit artikel betogen dat dit soort mondaine onderwerpen tonen op welke wijze de maatschappelijke en politieke rol van religie, religieuze tradities en religieuze cultuur naar voren kan komen. Ik wil in dit artikel enkele episodes uit recente politieke debatten aangrijpen om aan te tonen hoe voor de huidige twee grootste partijen in Nederland religie verbonden wordt aan zorgen over nationale identiteit en derhalve ook op nieuwe wijze onderwerp van overheidsinterventies geworden is. Een beter begrip van dergelijke fenomenen stelt ons in staat om te begrijpen op welke, soms belachelijke maar toch invloedrijke wijze religie onderdeel is geworden van hedendaagse politieke visies, zelfs bij partijen die zichzelf seculier noemen. Het is onderdeel van een ontwikkeling waarbij seculiere en religieuze thema’s op nieuwe wijze met elkaar vervlochten worden.

Ernst van den Hemel

Eerst wordt besproken hoe, ondanks de seculiere imago's en standpunten van beide partijen, in het discours van partijen als de PVV en de VVD religie als beleidsvraagstuk volop aanwezig is. Waar het islamstandpunt van deze partijen het meest bekend is, richt ik mij in dit artikel op de rol van religie in het nationale zelfbeeld. Vervolgens bespreek ik hoe de verwijzingen naar religie in het gedachtegoed van de PVV en VVD onderdeel zijn van een bredere nationale en internationale wending waarin religie en nationale identiteit onderwerp van overheidsbemoeienis worden. Aan de hand van de these van Jan-Willem Duyvendak over de culturalisering van burgerschap stel ik voor dat men deze ontwikkeling het beste kan omschrijven als 'postseculier nationalisme'. Ik verwerp daarmee het idee dat partijen als de PVV en de VVD seculiere of confessionele politiek zouden bedrijven, en stel voor dat in deze partijen een typisch 21ste-eeuwse mengvorm van seculiere en religieuze thema's een grote rol speelt. Tot slot bespreek ik welke gevolgen een dergelijke diagnose heeft voor toekomstige beleidsvraagstukken. Maar eerst wat meer context over de paaseieren.

Paaseieren

De verwijzing naar paaseieren staat niet op zichzelf, maar vindt plaats tegen een achtergrond waarin Kerst, Pasen en Sinterklaas onderwerp van controverse zijn. Het hiervoor aangehaalde interview met Mark Rutte bijvoorbeeld begint met een verwijzing naar Kerst. Specifiek gaat het hierbij over een debat dat plaatsvond in december 2016, toen naar aanleiding van een reclamespotje van de NOS waarin 'december vier je samen' gezegd werd, een debat over het behoud van het gebruik van het woord 'kerst' ontstond. In de ogen van critici, zoals een flink aantal PVV-politici, maar ook vooraanstaande VVD'ers als Mark Rutte en Halbe Zijlstra, was het een knieval voor politieke correctheid om niet langer het woord kerst te gebruiken. In deze context komen ook paaseieren ter sprake:

Rutte: (...) voor mij is het zo dat Nederland, hier vieren we Kerst. Zo sta ik... We hebben Zwarte Piet. We vieren Kerst. Er zijn bepaalde tradities waar ik persoonlijk zeer aan hecht en daar uit ik me dus ook over. Zonder dat ik als een dictator dat kan opleggen. Maar ik vind het wel van belang dat ik in mijn normerende rol, en die heb ik als minister president (...)

TvdB: Maar kerstdagen of feestdagen – dat is toch geen normerende rol?

Rutte: Jawel omdat heel veel mensen in dit land ongemakkelijk zijn met het volgende feit. En dat is dat we heel veel mensen naar Nederland hebben zien komen met een andere culturele achtergrond, dat hoort bij het feit dat we een beschaafd land zijn dat vluchtelingen opvangt, de aantallen waren te hoog, die zijn nu gelukkig omlaag, maar tegelijkertijd is het wel van belang (...) dat we een land zijn waar het overgrote deel van de mensen elkaar prettige kerstdagen wenst.

(...)

TvdB: Halbe Zijlstra nam het zelfs op voor de paaseieren.

Rutte: Nou, dat is heel goed.

TvdB: Hou nou toch op meneer Rutte. Dat is toch een beetje flirten met de christelijke tradities.

Rutte: Nou zit ik hier toch met een van de belangrijkste kopstukken van de evangelische omroep...

TvdB: Zeker. Zeker. Paaseieren zijn zeer onchristelijk. Daar is niks christelijks aan.

Rutte: Nee, maar Pasen... Dat hoef ik toch niet uit te leggen. We gaan dadelijk weer genieten van de Matthäus Passion, het lijdensverhaal van Christus en dan moet ik, dames en heren, Thijs van den Brink, een van de meest vooraanstaande vertegenwoordigers van de Evangelische Omroep, hier gaan uitleggen hoe belangrijk deze christelijke symbolen zijn.

TvdB: Paaseieren?!

(...)

TvdB: (...) het lijkt erop alsof de VVD dat christendom gebruikt om de islam op afstand te houden.

Rutte: Nee, dat doen we helemaal niet. We hebben vrijheid van godsdienst. Dus iemand die in Nederland een vrome moslim is of een vrome katholiek of een vrome hindoe-aanhanger, is allemaal even veel waard. (...) Wat ik niet wil is dat mensen die in dit land wonen en zich thuis voelen bij deze tradities het gevoel krijgen dat ze ouderwets zijn of dat ze onvoldoende respect hebben voor andere geloven als ze hechten aan hun tradities. En dat gevoel bekruipt me soms als er discussies zijn over Kerst, over Zwarte Piet en over Pasen.¹

Rutte reageert hier op de discussie over Pasen die al het jaar ervoor werd gestart. Toen de HEMA in het voorjaar van 2016 haar voorjaarsfolder publiceerde, brak er een storm van verontwaardiging uit. De PVV sprak van 'zelfislamisering' en stelde Kamervragen. De VVD sprak bij monde van Halbe Zijlstra over een zeephelling die maar één kant op kan gaan (naar beneden). Twee zaken hadden de controverse veroorzaakt: HEMA had haar folder 'voorjaarsfolder' genoemd in plaats van het gewoonlijke 'paasfolder', en ten tweede werden er in deze folder 'verstopetjes' aangeprezen, terwijl het hier om paaseitjes zou gaan. Deze twee zaken zouden volgens critici, waaronder PVV politici als René Dercksen² en journalisten als Syp Wynia in *Elsevier*,³ wijzen op een ernstige aanval op de Nederlandse identiteit. Zo spreekt Dercksen van een 'fatwa' op Pasen die ervoor zorgt dat de HEMA, afkorting voor Hollandsche Eenheidsprijzenmaatschappij, niet meer voor Hollands maar voor Halal zou staan (zie de illustratie). Wynia stelt in *Elsevier* onder de kop 'Wordt Pasen vieren het nieuwe verzet?' dat de meerderheidscultuur in Nederland onder druk staat. In verwijzing naar politici van Turkse en Marokkaanse komaf van de partij DENK schetst ook Wynia een glijdende schaal: 'Het is wachten tot

1 Evangelische Omroep, 'Dit is de Dag', 22 februari 2017; zie: www.npo.nl/dit-is-de-dag/22-02-2017/RBX_EO_6229802/RBX_EO_7581610.

2 R. Dercksen (@renedercksen) 'Nu ook een fatwa van de @hema op Pasen? Verstopeieren? Echt? Die H stond vroeger voor Hollandse, nu voor halal', 26 februari 2016, tweet; zie: <https://twitter.com/renedercksen/status/703283351411679232>.

3 S. Wynia, 'Wordt Pasen vieren de volgende verzetsdaad?', *Elsevier* 30 maart 2017.

Ernst van den Hemel

Kuzu, Özturk en Azarkan met het voorstel komen om Pinksteren te vervangen door het Suikerfeest.⁴

Nu kan men zeggen dat het hier gaat om uit de hand lopende controverses die weinig met reële maatschappelijke problemen te maken hebben. En dat is tot op een bepaalde hoogte ook zo. Bovendien bleek dat de gehele paascontroversie op een misverstand berustte. HEMA verkocht al jaren verstopeitjes, het woord 'Pasen' stond net zo vaak als voorheen in de folder, en voor het woord 'voorjaarsfolder' was gekozen zodat de folder ook nog later in het voorjaar was te gebruiken. Een storm in een glas water zou men zeggen. Toch is er ook meer aan de hand. Wat opvalt aan deze debatten is dat symbolen als paaseitjes, de uitdrukking 'Prettige Kerst' of Zwarte Piet verbonden worden aan angst over de nationale identiteit. Het toont ook aan dat de deelnemers aan dit debat religieuze thema's aanhalen om te spreken over de Nederlandse nationale identiteit.

4 Wynia 2017. Overigens is er inderdaad een voorstel gekomen om Tweede Pinksterdag te vervangen door het Suikerfeest, maar dit voorstel kwam van de remonstranten en niet van DENK. Zie: 'Ruil Tweede Pinksterdag in voor Suikerfeest', *NRC* 31 mei 2017.

Dit artikel gaat niet over de vraag of er echt een aanval op het paasfeest plaatsvindt in Nederland of niet. Dit artikel wil aantonen dat deze tendentieuze controverses een invloedrijke verschuiving zijn van de rol van religie in de politiek. Dit levert soms verrassende taferelen op. Religie of aan religie verbonden gebruiken, tradities of symbolen worden door niet-confessionele politici op het schild geheven als symbool voor de Nederlandse seculiere nationale identiteit. Zo is het opvallend dat een liberale partij, die bekendstaat om haar geloof in de vrije markt en in de scheiding tussen kerk en staat, bereid is om een bedrijf op zijn gebrek aan trouw aan christelijke symbolen te wijzen. Kortom, het debat over paaseitjes is symptomatisch voor een bredere ontwikkeling in Nederland. Hoe moeten we deze ongelovige trouw aan religieuze symbolen duiden? Wat betekent het wanneer seculiere waarden als joods-christelijk worden omschreven? Dit artikel hoopt zo bij te dragen aan een beter begrip van de wijze waarop in het politieke discours en maatschappelijke discussies religie een complexe rol speelt. Hiertoe zal ik de rol van religie in de politieke positiebepaling van de PVV en de VVD bespreken.

De PVV als christelijke partij

De PVV staat bekend om haar aanval op de vermeende intolerantie van 'de islam'. Hierbij wordt Nederland gezien als een seculier, tolerant land dat beschermd moet worden. Tegelijkertijd wordt steeds duidelijker dat de PVV religie niet alleen afkeurt, maar ook omarmt. Al sinds 2006 stelt de PVV voor om artikel 1 uit de Grondwet te vervangen door een artikel waarin de 'joods-christelijk-humanistische *Leitkultur*' van Nederland vastgelegd moet worden, en geregeld wordt dat 'de islam' tegenover 'joods-christelijk' Nederland wordt geplaatst. Dagblad *Trouw* stelt in 2009 dat veel christenen in Nederland zich aangesproken voelen door de PVV en noemt de PVV de 'tweede christelijke partij van Nederland'.⁵ PVV-politicus Martin Bosma herhaalt dit standpunt trots in zijn boek *De Schijn-Elite van de Valsemunters*.⁶ Religie speelt kortom een belangrijke en onderbelichte rol in het gedachtegoed van de PVV. 'Religie' betekent echter niet hetzelfde voor de PVV als voor de confessionele politici in Nederland. Het volgende voorbeeld toont aan dat de PVV wat betreft 'christelijke waarden' er een definitie op na houdt die niet door iedereen gedeeld of geaccepteerd wordt.

Tijdens de Algemene Beschouwingen over het jaar 2016 beargumenteerde Geert Wilders dat vanwege de toestroom van islamitische asielzoekers de christelijke waarden van Nederland op het spel stonden. Confessionele politici Sybrand Haarsma Buma (CDA), Arie Slob (ChristenUnie) en Kees van der Staaij (SGP) maakten van de gelegenheid gebruik om Wilders te vragen wat hij onder christelijke waarden verstaat. Wat volgt is een uitwisseling die illustratief is voor de staat van het Nederlandse debat. Ik geef het citaat in zijn volledigheid:

5 'De tweede christelijke partij van Nederland', *Trouw* 26 november 2009.

6 M. Bosma, *De Schijn-Elite van de Valsemunters*, Bert Bakker 2010, p. 68.

Ernst van den Hemel

Wilders (PVV): (...) vergeet het maar met onze christelijke waarden. Nederland wordt overspoeld door allerlei moslims die niets hebben met onze waarden.

Buma (CDA): Christelijke waarden gaan erover dat je respect hebt voor de ander (...) ik vind het heel moeilijk dat u hier voortdurend het woord christelijke waarden in de mond neemt alsof u daar iets vanaf weet, want het enige dat u doet is wijzen naar anderen hoe slecht ze zijn, en dat spijt me, maar dat heeft niets te maken met christelijke waarden.

Wilders (PVV): Mevrouw de voorzitter, dit is culturele zelfmoord wat hier gebeurt. En meneer Buma, van het CDA die iets van christelijk in zijn naam zou moeten hebben, staat voorop dat wij cultureel zelfmoord plegen. CDA stond voor christenen, maar dat staat nu voor Christenen Dienen Allah.

Van der Staaij (SGP): Ik vond het debat wel aan niveau winnen toen het (...) ging over christelijke waarden. En ik zou graag eens positieve teksten van de heer Wilders horen. Wat zijn nou eigenlijk een paar christelijke waarden waarvan hij zegt van daar moeten we voor staan en daar zijn we trots op in ons land?

Wilders (PVV): Een van die christelijke waarden is dat we opkomen voor ons eigen volk. Dat is wat we moeten doen. En een van de christelijke waarden... [hilariteit breekt uit] (...) het is tekenend dat iedereen hierover lacht als je zegt opkomen voor je eigen volk. Daar zou iedere christen voor op moeten staan. (...) Dat wij ervoor moeten waken dat ons land islamiseert. Wat is er christelijker dan dat om te zorgen dat Nederland die christelijke waarden houdt? Als wij dat niet doen (...) dat dan de christenen de eersten zijn die geslachttofferd zullen worden door de islam.

Van der Staaij (SGP): Voorzitter. Ik ben bang dat het opkomen voor christelijke waarden heel hol gaat klinken als we zelf niet meer weten waar die christelijke waarden echt voor staan. (...) Is niet een belangrijk punt van die christelijke waarden (...) dat ieder mens, wie die ook is, ons medemens is en geen ongedierte. (...) Je hoeft de SGP niet te overtuigen van het belang van christelijke waarden. Maar ik zie ook wel in het Europa, het Nederland van nu dat juist veel mensen in deze cultuur zich afzetten tegen het christelijke verleden. En ook in de PVV heb ik geen medestander gevonden als het ging om typisch christelijke punten als bescherming van het leven, of opkomen voor de zondag, de gewetensbezwaarde ambtenaar moest al het land worden uitgestuurd. Hoezo christelijke waarden?

Wilders (PVV): Je kan de christelijke waarden delen ook als je zelf geen christen bent. Dat kan. Dat doen miljoenen mensen in Nederland. Maar dat laat onverlet dat als we willen dat die waarden blijven dat we niet met geweld gaan afdwingen als iemand niet het niet eens is met een ander, dat we de

islam moeten keren. En het verbaast me dat de SGP fractie dat blijkbaar niet inziet.⁷

Deze discussie toont een aantal zaken die typisch zijn voor de verhouding van de PVV ten opzichte van religie. Zowel in het beeld van de vijand (de islam) als dat van het zelf (Nederland, gekenmerkt door christelijke waarden) speelt een religie een belangrijke rol. In eerdere publicaties heb ik onderzocht waar deze religie van de PVV uit bestaat,⁸ en ik zal hier enkele hoofdconclusies vermelden. Tijdens de zomer van 2016 heb ik in kaart gebracht hoe door de PVV op Twitter over religie gesproken wordt. Hierbij zijn alle tweets van alle officiële PVV-Twitteraccounts binnengehaald, en is in kaart gebracht wat deze partij zegt over religieuze thema's en is dit vergeleken met andere partijen. Wat blijkt: de PVV twittert aanzienlijk meer over religie dan andere partijen (zelfs meer dan bijvoorbeeld het CDA), en heeft hierbij, naast veel aandacht voor de islam, ook aanzienlijk veel aandacht voor de joodse en christelijke religies.⁹ De wijze waarop de PVV religie definieert heeft niet altijd direct te maken met religie zoals deze door geloofsgemeenschappen of confessionele partijen wordt opgevat. Zo komen termen als religieus erfgoed, christelijke waarden en christelijke cultuur veel naar voren, maar 'Jezus', 'geloof' of andere zaken die men zou verwachten van geloofsgemeenschappen zijn bijna volledig afwezig. Zoals ook blijkt uit de Algemene Beschouwingen heeft de PVV weinig op met klassieke religieuze punten zoals zondagsrust of abortus. Om die reden is voor de confessionele partijen de SGP, het CDA en de ChristenUnie de positie van Wilders niet anders te begrijpen dan als inherent tegenstrijdig of ronduit belachelijk.

Dat brengt mij tot het volgende punt: in de Kamer wordt met een mix van verontwaardiging en hoongelach gereageerd op Wilders' opmerkingen. Het is symptomatisch voor een bredere spraakverwarring: voor mensen die de definitie van Wilders niet delen, komt Wilders' standpunt over als tegenstrijdig of belachelijk. Toch is het te kortzichtig om de opvattingen van de PVV over religie af te doen als belachelijk. En dit om twee redenen. Allereerst doet het ridiculiseren van de PVV niet recht aan de aard en omvang van het PVV-gedachtegoed. Ten tweede verbloemt het ridiculiseren van de PVV de wijze waarop in het Nederlandse politieke veld een bredere omwenteling plaatsvindt. Al sinds het begin van het zogenoemde 'integratiedebat' wordt er nagedacht over de rol van religie in het nationale zelfbeeld. Het is mijn hypothese dat dergelijke ogenschijnlijk belachelijke claims onderdeel zijn van een historische verandering in het spreken over religie en seculariteit in Nederland als gescheiden velden/grootheden (diachroniciteit),

7 Algemene beschouwingen over het jaar 2016. Bron: website Tweede Kamer. 16 september 2015 (geraadpleegd op 25 juni 2017), <https://debatgemist.tweedekamer.nl/debatten/algemene-politieke-beschouwingen-10>.

8 Zie: E. van den Hemel, '(Pro)claiming Tradition: The "Judeo-Christian" Roots of Dutch Society and the Rise of Conservative Nationalism', in: R. Braidotti e.a. (red.), *Postsecular Publics*, New York: Palgrave MacMillan 2014, p. 53-77.

9 Zie: E. van den Hemel, 'Christenen en Joden horen er in de joods-christelijke cultuur van de PVV niet bij', *Trouw* 9 maart 2017.

Ernst van den Hemel

die ondertussen behoorlijk breed gedeeld zijn (synchroniciteit). Om de synchroniciteit te schetsen zal ik eerst de aanwezigheid van religie in het discours van de VVD bespreken, en vervolgens zal ik enkele historische argumenten aanhalen om de diachrone ontwikkeling te schetsen.

De religie van de VVD

Tijdens de verkiezingscampagne van 2016 verscheen er een poster van de partij VVD (zie de illustratie). De posters zijn vormgegeven als een soort contactadvertenties waarin de lijsttrekker prominent figureert. In de poster worden allerlei feitjes over Mark Rutte naar voren gebracht. Zo staat er op de poster dat Rutte een optimist is, liever 'gaaf' zegt dan 'vet', en dat zijn maag omdraait van 'foute

populisten'. Een prominente plaats, linksboven, is gereserveerd voor de aanprijzing dat Mark Rutte 1.93 meter lang, vrijgezel en Nederlands Hervormd is.

Rutte wordt hier als kerkelijk individu neergezet. De poster staat niet op zich. Rutte is de laatste jaren niet terughoudend over zijn geloof. Zo speelt religie een prominente rol in zijn avondvullende interview met *Zomergasten*, uitgezonden door de VPRO op 4 september 2016.¹⁰ Rutte verwees in het openingsfragment al naar de godservaring die hij bij het luisteren naar Bach ervaart, maar kwam ook later in het interview expliciet op zijn geloof terug: 'Ik ben zelf hervormd opgevoed. En ik hoor zelf bij de groep die heel veel twijfel heeft, maar met 51% in het geloof staat.'

Dit is opvallend, omdat liberalen over het algemeen terughoudend zijn bij het spreken over geloofszaken in het openbaar. Door Mark Rutte, en door de VVD, wordt in de afgelopen tien jaar aanzienlijk meer gesproken over religie dan bij vorige liberale lijsttrekkers gebruikelijk was. In 2003 schreef toenmalig VVD-leider Gerrit Zalm bijvoorbeeld als reactie op klachten van islamitische organisaties op het handelen van VVD-politica Ayaan Hirsi Ali het volgende: 'De VVD vindt dat geloof (en ongeloof) een persoonlijke zaak is en zal als partij nooit standpunten innemen met betrekking tot religieuze kwesties.'¹¹ Vergeleken met Zalm, of bijvoorbeeld Hans Dijkstal, betekenen de stellingnames van Rutte over zijn persoonlijk geloof en de culturele rol van religie een aanzienlijke stijlbreuk.¹² Het is temeer opvallend omdat het niet alleen onderdeel is van de persoon Rutte, maar omdat ook in de VVD zich in bredere zin een wending naar religie lijkt af te spelen. Rutte heeft bijvoorbeeld een belangrijke rol gespeeld in het terugplaatsen van een verwijzing naar de joods-christelijke traditie in de beginselverklaring van de VVD. Deze was in 1980 eruit verwijderd, maar luidt sinds 2008:

'De Nederlandse samenleving vindt haar oorsprong in de joods-christelijke traditie, het humanisme en de Verlichting. Deze beschavingsfundamenten vormen samen met de Nederlandse taal, de vaderlandse geschiedenis en de Grondwet de grondslag voor onze nationale identiteit. Liberalen kiezen voor het principe van de scheiding van kerk en staat.'¹³

10 Zie: VPRO, *Zomergasten*, 4 september 2016, www.vpro.nl/programmas/zomergasten/kijk/afleveringen/2016/Mark-Rutte.html.

11 Gerrit Zalm publiceerde deze verklaring op zijn website www.zalmlog.nl in februari 2003. Deze is daar nu niet meer op te lezen. De verklaring wordt o.a. geciteerd in het interview met Ayaan Hirsi Ali: 'Als je een grote droom hebt, zet je door', *Groene Amsterdammer* 1 maart 2003.

12 Het zou interessant zijn om de verhouding van de VVD ten opzichte van religie verder uit te werken. Vooral de invloed van de leiderschapsstrijd van de VVD tussen Verdonk en Rutte is hier een interessant moment. Is er een verschil tussen de Rutte van voor de strijd met Verdonk en de Rutte erna? Wanneer neemt Rutte dit discours aan? Een dergelijk onderzoek zal echter moeten wachten tot een volgende publicatie.

13 Zie: 'Beginselverklaring vastgesteld door de 125e algemene vergadering op 15 november 2008 te Rotterdam' op de website van de VVD: www.vvd.nl/content/uploads/2016/12/beginselverklaring.pdf.

Ernst van den Hemel

In deze beginselverklaring zien we dat de joods-christelijke traditie als belangrijke grondslag van de nationale identiteit wordt gezien. Het lijkt tegenstrijdig: een liberale partij die over religie spreekt als leverancier van funderende waarden voor een seculiere maatschappij. Breekt de VVD hier niet met een belangrijke basiswaarde van het liberalisme, die van de scheiding tussen kerk en staat, of de opvatting dat religie voornamelijk in het privé domein thuishoort?¹⁴ Allereerst is het van belang om te benadrukken dat wanneer de VVD over joods-christelijke traditie spreekt, deze niet in tegenstelling tot seculiere waarden als de scheiding tussen kerk en staat gepresenteerd wordt, maar de joods-christelijke traditie is juist verbonden aan seculiere waarden. Sterker nog, seculiere waarden *zijn* joods-christelijk. Zie bijvoorbeeld het volgende interview met Rutte, waarin naadloos overgegaan wordt van de joods-christelijke traditie naar de scheiding tussen kerk en staat:

Interviewer: Wat is er joods aan de joods-christelijke traditie die staat in het beginselprogramma van de VVD?

Rutte: Oh, dat kan ik uitleggen! De christelijke traditie bestaat bij gratie van de traditie die er aan voorafging. De christelijke waarden wortelen allemaal in die joodse traditie. Die twee geloven onderscheiden zich fundamenteel van bijvoorbeeld het islamitische geloof. Uit het joods-christelijke gedachtegoed komt de scheiding tussen kerk en staat voort en het concept vergeving. Vergeving tref je in de islam niet aan.

Interviewer: Ex-minister Ella Vogelaar was zo warrig dat ze in de islam een waardevolle basis van onze traditie meende te zien. Ze stelde vast dat de islam nu eenmaal invloed heeft op onze cultuur.

Rutte: Voor zo ver dat gaat om couscous eten, vind ik het allemaal prima. Maar het kan niet zo zijn dat wij concessies doen op basiswaarden, zoals de gelijkwaardigheid van vrouwen of homo's. Er zijn overeenkomsten, maar die punten zitten al in de joods-christelijke traditie. Daar heb ik de islam niet voor nodig.

Interviewer: Hard voor moslims om te horen dat hun geloof niets aan Nederland toevoegt.

Rutte: Ik zie inderdaad in hun waardestelsel geen toegevoegde waarde.¹⁵

14 Dit moet met enige reserve gesteld worden, aangezien de geschiedenis van VVD-standpunten over religie nog geschreven moet worden. Een volgende publicatie van mijn hand hoopt hier enigszins in te voorzien. Echter, als men naar de wortels van de liberale partij kijkt, dan ziet men dat de relatie met religie complex is. Er bestaat een traditie binnen een aantal voorlopers van de VVD om liberale beginselen te verbinden aan veelal protestantse bespiegelingen. Ideeëngeschiedenis van de VVD staat in de kinderschoenen. Zo schreef historicus Gerry van der List: 'Een wetenschapsbeoefenaar met belangstelling voor ideeëngeschiedenis die de VVD als studieobject kiest, doet denken aan een bergbeklimmer die zijn hobby wil uitoefenen in Zuid-Holland.' Een specifieke nadruk op religie en ideeëngeschiedenis van de VVD zou dan ook een veelbelovend onderzoeksproject voor de toekomst opleveren.

15 'Wat betreft Mark Rutte beperkt de invloed van islam zich tot "couscous eten"', *De Pers* 9 december 2008.

De 'joods-christelijke traditie' wordt hier in één adem genoemd met de 'gelijkwaardigheid van vrouwen of homo's'. Dit lijkt een stevige tegenstelling: welke bijdrage heeft het christendom geleverd aan de emancipatie van homo's? Voor Rutte is hier echter geen sprake van een tegenstelling. Nederlandse seculariteit komt voort, volgens Rutte, uit het jodendom en christendom (en niet uit de islam). Deze oorsprong vormt de grondslag van onze identiteit en moet dus in stand gehouden worden omdat anders de *cultuur* die basiswaarden mogelijk maakt, verdwijnt. Zo wordt een levende band tussen de joods-christelijke tradities en gelijkwaardigheid van homo's geponeerd. Op het moment dat deze band verbroken wordt door bijvoorbeeld onze culturele waarden in de uitverkoop te doen, wordt ook de cultuur van gelijkheid aangetast. Daarmee krijgt religie, zij het in de vorm van traditie, erfgoed of wortel van de Nederlandse samenleving, een centrale plaats in het takenpakket van de politiek, die deze nationale identiteit uit naam van het algemeen belang moet beschermen. Of, anders geformuleerd, daarmee worden juist uit naam van waarden als homotolerantie en gelijkheid van man en vrouw, religieuze tradities politiek gewaardeerd.

Deze voorbeelden zouden nog uitgebreid kunnen worden met de Elsevier/H.J. Schoo-lezing van Edith Schippers, gehouden op 5 september 2016,¹⁶ waarin Schippers stelt dat er een ononderbroken lijn van saamhorigheid in Nederland bestaat die de religieuze jaren vijftig met de seculiere jaren zestig en daarna verbindt. Ook in deze lezing geeft een VVD-politicus een visie waarin religieuze en seculiere denkwijzen onderdeel zijn van dezelfde culturele consensus. Of men kan kijken naar de interviews die Halbe Zijlstra placht te geven rondom Kerst,¹⁷ Sinterklaas¹⁸ of Pasen.¹⁹ Maar het beeld is duidelijk: de huidige VVD ziet een verband tussen seculiere waarden en het beschermen van religieuze symbolen en tradities. Daarmee vertoont de VVD overeenkomsten met de PVV, voor wie 'joods-christelijk' en seculariteit niet elkaars tegenpolen, maar juist elkaar bestaansvoorwaarden vormen. De VVD is vanwege haar verdediging van de paaseieren wel beschuldigd van het kopiëren van populistische thema's en strategieën.²⁰ In wat volgt wil ik aantonen dat de situatie aanzienlijk complexer ligt. Zowel de VVD als de PVV is onderdeel van een historische ontwikkeling in het Nederlandse politieke discours.

De wending naar rechts als religieuze wending

Waar komt het spreken over joods-christelijke maar ook seculiere tradities vandaan? Wellicht al sinds de wending naar rechts in de Nederlandse politiek wordt er opnieuw nagedacht over de positie van religie in nationale identiteitsvraag-

16 Zie: 'HJ Schoo-lezing Edith Schippers: de paradox van de vrijheid', *Elsevier* 3 september 2016.

17 Zie: 'Ik ga niet wachten op Europa', *NRC* 19 maart 2016.

18 Zie: 'Halbe Zijlstra: "Laat Zwarte Piet voortbestaan"', <http://nos.nl/artikel/2139439-vvd-er-zijlstra-vindt-afschaffen-zwarte-piet-domme-zet.html>.

19 Zie het interview met Halbe Zijlstra: 'VVD: HEMA is de weg kwijt', *Pownews* 15 maart 2016, www.npo.nl/pownews-flits/POW_03469040.

20 Zie bijv. het interview met Halbe Zijlstra: 'Ik ga niet wachten op Europa', *NRC* 19 maart 2016, www.nrc.nl/nieuws/2016/03/19/ik-ga-niet-wachten-op-europa-1600274-a662216.

Ernst van den Hemel

stukken. De geschiedschrijving van de Nederlandse wending naar rechts neemt maar zelden religie in overweging. Ik wil door middel van twee voorbeelden aantonen dat religie een belangrijke rol speelde in de Nederlandse integratiediscussie en de opkomst van het populisme.

De samentrekking van typisch seculiere waarden en een omarming van de joods-christelijke cultuur zijn bijvoorbeeld sterk te vinden in het werk van de populistische pionier Pim Fortuyn. In het beruchte citaat uit *De verweesde samenleving: een religieus-sociologisch traktaat* (1995), waarin Fortuyn de islam een achterlijke cultuur noemde, herwaardeerde Fortuyn ook de aard van de Nederlandse seculiere cultuur:

‘De problemen concentreren zich op al die medeburgers die komen uit cultuurgebieden die ver tot zeer ver af staan van de onze. Meer in het algemeen kan worden gesteld dat de islamitische culturen ver af staan van de joods-christelijke humanistische cultuurgebieden. (...) De problemen inzake integratie en wederzijdse acceptatie spitsen zich toe op de relatie van de dominante joods-christelijke humanistische cultuur enerzijds en de islamitische cultuur anderzijds. Ik spreek hier uitdrukkelijk in de veel bredere termen van cultuur dan van godsdienst. Een godsdienst kan men verlaten, zoals in ons land op grote schaal gebeurt, een cultuur kan men echter niet verlaten.’²¹

Cultuur en religie zijn op complexe wijze aan elkaar verbonden. Eerst lijkt er een verschil tussen cultuur en religie aangebracht te worden: cultuur kun je, anders dan religie, niet verlaten. In het gedachtegoed van Fortuyn is er sprake van een nativistische opvatting van cultuur. Dat wil zeggen: cultuur is aangeboren, cultuur is waar je in geboren wordt, voor cultuur kies je niet, dat ben je.²² Een religie daarentegen wordt door Fortuyn geassocieerd met keuze. Alhoewel er een verschil tussen religie als geloofsopvatting en cultuur wordt gemaakt, betekent het voor Fortuyn niet dat religies niets met cultuur te maken hebben. Zowel de islamitische cultuur als de westerse ‘joods-christelijke’ cultuur wordt bijvoorbeeld omschreven als religieus van aard. Saillant genoeg wordt in deze passage het argument gemaakt dat in ‘ons land’, dat gekenmerkt wordt als de joods-christelijke humanistische cultuur, men godsdienst verlaat. Hiermee wordt atheïsme dus een eigenschap van de joods-christelijke cultuur. Elders zou Fortuyn allerhande seculiere verworvenheden ook interpreteren als voortkomend uit joods-christelijke cultuurgebieden, waaronder homo- en vrouwenemancipatie en scheiding tussen kerk en staat. Wanneer Fortuyn over de ‘joods-christelijke humanistische cultuur’ spreekt, heeft hij het dus over een nativistisch cultureel wereldbeeld waarvan hedendaagse Nederlandse seculiere, tolerante waarden afhankelijk zijn. Belangrijk is dat volgens Fortuyn het christendom de cultuur levert die ongelooft mogelijk

21 P. Fortuyn, *De verweesde samenleving*, Karakter 2002, p. 183.

22 Zie J.W. Duyvendak, ‘Holland as a home: Racism and/or nativism?’, *Krisis* 2012, 2, p. 76-78.

maakt.²³ Daarmee zijn niet-gelovige Nederlanders eigenlijk christenen die vergeten zijn dat ze christen zijn. Of, in de woorden van de hedendaagse Fortuynist Thierry Baudet: 'Atheïsme is (...) een subcategorie van het christendom.'²⁴ Maar waarom is het nodig om de seculiere cultuur in religieuze termen te omschrijven? Voor Fortuyn is cultuur onderdeel van een aangeboren identiteit, maar daar moet men wel trots op blijven, men moet wel in de waarde van de culturele identiteit blijven geloven, zo stelt Fortuyn, anders valt de gemeenschap uit elkaar. In zijn boek *De verweesde samenleving* wordt in hoofdstukken met titels als 'De joods-christelijke humanistische cultuur: onze cultuur!' en 'Fossiele kerken en sluimerend religieus besef' uiteengezet dat na de ontkerkelijking Nederland op zoek moet naar een nieuwe rol voor de 'samenbindende boodschap' van het geloof: 'dan doet zich de uitdaging voor het instrument te vernieuwen en het geschikt te maken voor deze tijd. De authenticiteit (...) wordt, als het goed is, weer of in elk geval beter verstaan.'²⁵ Kortom, na de ontkerkelijking moet er volgens Fortuyn niet meer geloofd worden in een kerkelijke religie, maar in een religieus-seculiere cultuur.

Maar men kan deze ontwikkeling nog verder terugplaatsen. VVD-coryfee Frits Bolkestein heeft in dit opzicht een belangrijke en onderbelichte rol gespeeld. Bolkestein staat over het algemeen bekend als initiator van het integratiedebat. Hij zou, al vroeg in de jaren negentig, het debat geopend hebben door over het risico van migratie en het belang van integratie te spreken. De lezing die Bolkestein in Luzern in 1991 gaf, wordt hierbij als vroeg begin gezien. In deze lezing geeft Bolkestein een invloedrijke, en in Nederland destijds omstreden, kritiek op het toen heersende beleid 'integratie met behoud van identiteit'. Voor Bolkestein moest er aandacht komen voor de liberale waarden van de culturele meerderheid. Wat minder bekend is, is dat naast dit pleidooi voor het beschermen van de liberale waarden, Bolkestein ook reflecteert op de rol van de christelijke religie voor liberale waarden. Voor Bolkestein betekent ontkerkelijking niet alleen bevrijding van religie, maar ook een bedreiging van de sociale cohesie van een maatschappij:

'Maar dat bezielend verband, of zoals sommigen het noemen de gedeelde mythe, is er niet meer. En nu is de vraag, of we ook zonder dit verband goed kunnen functioneren. Er zijn velen die menen dat de Grondwet een bezielend verband kan geven. Maar zelf heb ik het stiekeme gevoel dat dit niet voldoende is. We kunnen wel zeggen: "hiep hoi, we zijn geen christenen meer". Maar houdt dat op de lange duur? Hoe staan we er over vijftig tot tachtig jaar voor? Sommige intellectuelen zijn om die reden katholiek geworden. Voor mij

23 Ik stel hier expliciet dat het christendom een belangrijkere rol dan het jodendom of het humanisme heeft voor Fortuyn. In *De verweesde samenleving* (2002, p. 70) stelt Fortuyn expliciet dat zowel het jodendom als het humanisme door het christendom beïnvloed is.

24 T. Baudet (@thierrybaudet), 'Atheïsme is in feite een vorm van christen zijn; een subcategorie van het Christendom', 10 september 2016, tweet, zie: <https://twitter.com/thierrybaudet/status/774688057320738816>.

25 Fortuyn 2002, p. 224.

Ernst van den Hemel

zou dat kunstmatig zijn, omdat ik niet godsdienstig ben. Maar ik zou me zeker een cultuurchristen willen noemen. (...)’²⁶

Ook Bolkestein noemt cultuur als plaatsvervanger van religie. Liberale waarden hebben een ‘bezielend verband’ nodig, en het cultuurchristendom is voor Bolkestein nodig om liberale waarden in stand te houden. Voor zover Bolkestein dus als aanjager van ‘het integratiedebat’ in Nederland kan worden gezien, zou dus ook meegenomen moeten worden dat dezelfde Bolkestein de relatie tussen seculiere waarden en het religieuze verleden herinterpreteerde.

Ik heb in verkorte vorm²⁷ proberen aan te tonen dat met het integratiedebat in Nederland ook een herwaardering van religie plaatsvond. In deze herwaardering worden door seculiere liberale politici seculiere liberale waarden verbonden aan de (joods-)christelijke culturele identiteit en vice versa. Ik wil op dit moment kort uiteenzetten dat deze ontwikkeling zich niet tot Nederland beperkt heeft. In andere westerse landen vinden en vonden soortgelijke processen plaats. Internationale wortels van deze manier van spreken zijn te vinden in het werk van hoogleraar en zelfverklaard conservatief denker Samuel Huntington, die in 1993 in zijn ‘The Clash of Civilizations’ op beroemde wijze aankondigde dat de volgende strijd na de Koude Oorlog zal gaan tussen het Westen en de islam. De tekst is een klassieker geworden. Met vooruitziende blik heeft Huntington geformuleerd wat later werkelijkheid werd, een brede culturele strijd tussen de westerse beschaving en ‘de islam’. Wat echter aanzienlijk minder aandacht heeft gekregen, is dat Huntington het Westen niet alleen omschrijft als seculier, maar ook als gedetermineerd door een ‘judeo-christian heritage’:

‘We are facing a mood and a movement far transcending the level of issues and policies and the governments that pursue them. This is no less than a clash of civilizations – the perhaps irrational but surely historic reaction of an ancient rival against our Judeo-Christian heritage, our secular present, and the worldwide expansion of both.’²⁸

Voor Huntington heeft de beroemde ‘botsing der beschavingen’ te maken met religie aan beide zijden van het conflict. Hiermee worden ook in deze klassieker over de strijd tussen het Westen en ‘de islam’ dus seculiere waarden onderdeel van een cultureel-religieuze identiteit en vice versa. Verdere internationale voor-

26 ‘Frits Bolkestein vreest Europa zonder Christendom’, *Nederlands Dagblad* 23 mei 2009.

27 Deze schets van de rol van religie in het integratiedebat is uiteraard wat kort door de bocht. Verder onderzoek zou zich kunnen richten op de Edmund Burke Stichting, waar veel liberalen zich hebben laten inspireren door het conservatieve gedachtegoed, en op de rol van Bart Jan Spruyt, die bij deze stichting een belangrijke rol speelde en veel over de rol van religie in het Nederlandse zelfbeeld geschreven heeft.

28 S. Huntington, ‘The Clash of Civilizations?’, *Foreign Affairs* 1993, 3, p. 32.

beelden zijn het werk van Phillip Blond,²⁹ architect van 'Big Society', maar ook Pegida, Front National en een keur aan populistische partijen in Scandinavië.

Niet religieus, niet seculier maar postseculier nationalisme

Wat ik hier heb proberen aan te tonen is dat uitwisselingen over paaseitjes of ruzies in de Tweede Kamer over christelijke waarden niet zozeer de onderbuik en leegheid van het Nederlandse populisme of het opportunisme van de VVD tonen, maar gezien moeten worden tegen de achtergrond van een bredere nationale maar ook internationale maatschappelijke ontwikkeling, waarin de verhouding tussen religie en seculariteit opnieuw in de steigers gezet wordt, en waarin een conservatieve visie op de Nederlandse maatschappij in toenemende mate bepaalt hoe naar de verhouding tussen religie en overheid gekeken wordt. In deze denkwijze is religie niet een privéaangelegenheid, maar juist een zorg en verantwoordelijkheid voor politici en beleidsmakers. Het is nu zaak te schetsen wat de conceptuele en praktische gevolgen van deze houding zijn.

De socioloog Jan-Willem Duyvendak stelt dat rond de eeuwwisseling een burgerschapsvisie opkwam die vereist dat goede burgers zich niet alleen aan de wet houden, maar zich ook sterk emotioneel identificeren met een bedreigde nationale culturele identiteit.³⁰ Volgens Duyvendak wordt daarmee een agenda die uit de jaren zestig afkomstig is, en voornamelijk bestaat uit principes als tolerantie en vrijheid, tot cultureel verwachtingspatroon verheven. Duyvendak stelt ook dat met deze culturalisering, waardoor politieke idealen veranderen in een karaktertrek van goede Nederlanders, religie geen rol van betekenis meer speelt.³¹ De opkomst van het model van burgerschap met de integratiedebatten is volgens Duyvendak een seculiere beweging die de religieuze migrant als favoriete tegenstander ziet.³² Ik neem de diagnose van Duyvendak als uitgangspunt, maar stel het enigszins bij. In plaats van een seculiere ontwikkeling waarin 'de jaren zestig' tot cultureel verwachtingspatroon verheven wordt, blijkt volgens mij uit vorenstaande analyse dat er sprake is van een postseculiere ontwikkeling waarin religie niet verdwijnt, maar juist terugkeert als kern en bron van de hedendaagse natio-

29 Phillip Blond is de ideoloog van het concept 'Big Society' en van het verkiezingsprogramma van de Britse conservatieve partij in 2010. In het bijzonder is voor dit artikel de publicatie *Red Tory* (2010) van belang. In dit werk wordt een kritiek op progressieve waarden gelanceerd die stelt dat progressieven de eigen waarden niet goed kunnen verdedigen. Om 'rode' waarden te verdedigen is volgens Blond een conservatieve (Tory) aanpak nodig, vandaar de titel van het boek *Red Tory*. Religie speelt hierbij een belangrijke rol als hoeder van traditie en samenhang van de natie. Praktisch gezien betekent dit voor Blond dat de overheid als belangrijke taak heeft om tradities en religieuze waarden te beschermen. Dit houdt in dat voor zowel materieel als immaterieel erfgoed meer overheidsaandacht moet komen.

30 J.W. Duyvendak, *The Politics of Home. Belonging and Nostalgia in Western Europe and the United States*, 2011, p. 92.

31 Duyvendak 2011, p. 88.

32 Zie voor een uitstekende analyse van dit fenomeen: P. Dronkers, 'De tolerante natie en haar multireligieuze drama', in: P. van Dam e.a. (red), *Achter de Zuilen: op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*, Amsterdam 2014, p.155-178.

Ernst van den Hemel

nale identiteit. Dit is belangrijk, omdat met het spreken over de religieuze aard van seculiere waarden ook bepaalt wordt wie bij de seculiere gemeenschap kan horen en wie niet.

Hoe deze mengvormen te begrijpen? De vorm van spreken over religie bij de PVV en de VVD is niet seculier, in het opzicht dat er geen strikte scheiding van religie en politiek sprake is, maar ook niet confessioneel, in het opzicht dat er op basis van een geloofsgemeenschap politiek bedreven wordt. Eerder is er sprake van een combinatie: seculiere waarden zijn inherent verbonden aan een religieus-culturele geschiedenis en waardesysteem. Dit betekent dat voor de mensen die deze opvattingen bezigen, seculiere waarden slechts mogelijk zijn als je het religieus-culturele waardesysteem of de religieus-culturele traditie deelt en in stand houdt. Zo keert religie, zij het in nieuwe en voor velen nauwelijks herkenbare vorm terug als politiek invloedrijke categorie.

In de 21ste eeuw heeft binnen de studie van religie een invloedrijke wending plaatsgevonden. Waar lange tijd het idee van een afnemende en privatiserende rol voor religie als kerningrediënt van vooruitgang werd gezien, rezen er binnen de religiewetenschap kritische stemmen. Moet er niet met een kritische blik gekeken worden naar het idee van secularisering en secularisatie? Deze wending in seculier-religieus denken is wel aangeduid met de term 'postseculier'. De term wordt – overigens ten onrechte – toegeschreven aan Jürgen Habermas, die het in 2008 als centrale uitdaging voor hedendaagse westerse maatschappijen naar voren bracht.³³ 'Postsecularisme' is sindsdien onderwerp geweest van talloze discussies, publicaties en onderzoeksprogramma's.³⁴ Zoals het in zo'n beetje alle definities van het woord wordt gebruikt, duidt het woord 'postseculier' op een term die in seculiere maatschappijen optreedt (je moet een verhouding hebben gehad tot seculariteit om in postseculariteit terecht te kunnen komen). Daarnaast duidt het woord op het niet meer bruikbaar zijn van indelingen in de maatschappij die voorheen wel gebruikt werden (let wel: ik schrijf hier met opzet niet of maatschappijen daadwerkelijk seculier waren, slechts of het seculiere begrippenkader geaccepteerd wordt of bruikbaar blijft).

Een kenmerk van postseculariteit is het herinterpreteren van een aantal aannames die aan seculariteit ten grondslag liggen. Hierbij hoort bijvoorbeeld de opvatting dat religie zal afnemen of dat religie alleen nog in het privé domein zal plaatsvinden. Een van de gevolgen van postseculariteit is dan ook dat de verhouding van religie en seculariteit op losse schroeven komt te staan. In de woorden van Hent de Vries kan postseculier het best gedefinieerd worden als 'a change in mindset of those who, previously, felt justified in considering religions to be moribund'.³⁵ Tot slot is seculariteit in postseculiere bespiegelingen geen neutrale

33 J. Habermas, 'Notes on Postsecular-Society', *New Perspectives Quarterly* 2008, 4, p. 17-29.

34 Zie bijv. P. Gorski e.a. (red.), *The Post-Secular in Question*, 2012; Braidotti e.a. (red.), *Transformations of Religion and the Public Sphere: Postsecular Publics*, New York 2012.

35 H. de Vries e.a. (red), *Political Theologies: public religions in a post-secular world*, New York 2006, p. 2-3.

regulering van religie, maar een praktijk die ‘for better or for worse’ voortkomt uit het religieuze verleden van het Westen. Saba Mahmood bijvoorbeeld omschrijft secularisme als volgt: ‘secularism has historically entailed the regulation and reformation of religious beliefs, doctrines, and practices to yield a particular normative conception of religion (that is largely Protestant Christian in its contours)’.³⁶ Vanuit deze definitie, die volgens mij een billijke afspiegeling is van meest gebruikte definities van postseculariteit, wordt een aantal dingen duidelijk: religie en seculariteit zijn niet langer domeinen die in strikte afscheiding van elkaar gezien kunnen worden.

Alhoewel de meeste denkers die de term postseculier bezigen de term kritisch bedoelen (verreweg de meeste mensen die zich met postseculiere vraagstukken bezighouden doen dit om het westerse secularisme vanuit een progressief kader kritisch te bevragen), komt de diagnose toch vrijwel volledig overeen met die van de conservatieve politieke figuren die in dit artikel besproken zijn. Fortuyn, Wilders, Bolkestein en Rutte formuleren zorgen die als postseculier vallen te kenschetsen: wat is na ontkerkelijking het samenbindend verband?³⁷ Voor al deze denkers, hoe verschillend hun contexten ook zijn, blijft religie een belangrijk ingrediënt voor maatschappelijke verbinding, ook of wellicht wel juist voor een ontkerkelijkte maatschappij. Voor al deze denkers is seculariteit geen neutraal kader voor de regulering van kerk-staatrelaties, maar een normatief kader dat voortkomt uit een specifiek religieus-cultureel leefwereld. En voor al deze denkers is religie niet hetgeen plaatsvindt in de kerkbanken, maar vooral een gedeeld cultureel kader van normen en waarden dat historisch gegroeid is en waarvan het onderhoud zorg en geloof vraagt. Het laat zien dat belangrijker dan het onderscheid tussen seculier en confessionele politiek, het hedendaagse politieke discours van succesvolle partijen als de VVD en de PVV deze twee samenvoegen tot één beeld van de Nederlandse identiteit. Rutte, Fortuyn en Wilders maken van postseculiere bespiegelingen een belangrijk ingrediënt van hun nationalisme. *Postseculier nationalisme* is dan die vorm van conservatieve politiek bedrijven die een verwevenheid van seculiere waarden en religieus-culturele kaders als basis neemt voor het formuleren van en op de bres springen voor een bedreigde culturele nationale identiteit die verdedigd moet worden tegen andere culturen die als inherent incompatibel met de eigen cultuur gezien worden.

Conclusie: religie als beleidsvraagstuk

Een belangrijk gevolg van postseculier nationalisme is dat de overheid een centrale rol krijgt in het reguleren en waarborgen van zaken die met deze specifieke opvatting van religie en seculariteit te maken hebben. In het interview waarmee dit stuk opende, stelde Rutte dat het zijn taak als premier was om christelijke

36 S. Mahmood e.a., *Is Critique Secular? Blasphemy, Injury, and Free Speech*, Berkeley 2009, p. 89.

37 Philip Blond publiceerde expliciet over ‘postseculariteit’ voorafgaand aan zijn hiervoor aangehaalde werk *Red Tory*; zie: P. Blond, *Post-secular Philosophy: between philosophy and theology*, Londen 1998.

symbolen te beschermen. Daarmee stelt een liberale politicus dat het de taak is voor een premier om een bedrijf te vertellen hoe het met religieuze symbolen om moet gaan. Ook in het gedachtegoed van de PVV zijn veel voorbeelden aan te wijzen van hoe aan religie verbonden symbolen en tradities onderwerp van wetsvoorstellen zijn. Over het algemeen kan verwacht worden dat er vanuit deze partijen, en politici die deze gedachtegang zijn toegedaan, bereidheid bestaat om religies en tradities ongelijk te behandelen. Als religie onderdeel is van de culturele meerderheidsidentiteit, vinden deze partijen het billijk om het gelijkheidsprincipe ondergeschikt te maken aan het belang van het beschermen van de culturele identiteit. Men kan hierbij denken aan het debat over de vraag of de oproep tot gebed behandeld moet worden zoals klokgelui, of over de nadruk die publieke omroepen moeten besteden aan religieus pluralisme. Maar ook christelijke feestdagen zijn bij uitstek onderwerp van postseculier-nationalistische interventies. Omdat symbolen als Pasen en Kerstmis uitdrukkingen zijn van de Nederlandse religieus-culturele identiteit, is het nodig voor de politiek om zich met het beschermen van deze tradities bezig te houden.

Verhouding tot geloofsgemeenschappen en het religieuze en seculiere heden

De postseculier-nationalistische waardering voor religieuze tradities betekent niet dat men zelf moet geloven. Pasen wordt door vele niet-gelovigen beschouwd als een belangrijk christelijk symbool, maar het valt nog te bezien hoe deze zorg om nationale christelijke symbolen zich verhoudt tot de zorgen van gelovigen. Wat is de verhouding van postseculier nationalisme tot daadwerkelijk geloof? Voorstanders van de joods-christelijke traditie willen religie als cultuur beschermen, desnoods met wetgeving, maar andere kanten van religieuze tradities spelen in postseculier-nationalistische overwegingen geen rol. Christelijke of joodse geloofsgemeenschappen staan dan ook niet unaniem positief tegenover deze omarming van hun geloof. Dit is duidelijk geïllustreerd door het verbod op ritueel slachten, dat mede uit naam van de joods-christelijke traditie plaatsvond.³⁸ De opvattingen van de PVV en de VVD over de joods-christelijke cultuur overlappen wellicht met bepaalde conservatief-christelijke opvattingen, bijvoorbeeld in de sterke kritiek op de islam, maar op andere, meer klassieke confessionele thema's gaan de joods-christelijke waarden van de PVV en de VVD lijnrecht in tegen wat veel conservatief-christelijke gelovigen belangrijk vinden. Denk daarbij aan onderwerpen als homohuwelijk, bijzonder onderwijs, abortus en zondagsrust. Het valt te verwachten dat men op deze onderwerpen sterk van mening verschilt over de rol van de overheid in het beschermen of stimuleren van religie in de Nederlandse cultuur.

Een van de vragen die postseculier nationalisme dan ook oplevert, is wie bij de joods-christelijke cultuur hoort. Hoort een Ethiopische jood bij de joods-christelijke cultuur? Of een Ghanese christen? Uit mijn analyse van postseculier nationalisme blijkt dat het vooral de autochtone bevolking van Nederland lijkt te zijn die

38 Zie M. Valenta, 'Pluralist democracy or scientific monocacy? Debating Ritual Slaughter', *Erasmus Law Review* 2012, 1.

aangeduid wordt als 'joods-christelijk'. Maar ook binnen autochtone bevolkingsgroepen zijn de scheidslijnen niet altijd duidelijk. Hoort een conservatieve christen die tegen het homohuwelijk is bij de joods-christelijke cultuur? Een jood die voor ritueel slachten is? Het postseculier-nationalistisch discours is onderdeel van een herschrijving van normatieve opvattingen over de Nederlandse nationale identiteit waarvan de langetermijneffecten nog niet helder zijn. Maar het is duidelijk dat het veelgebruikte begrippenkader religieus-seculier ontoereikend is om hedendaagse ontwikkelingen te kunnen duiden. Een update is dringend nodig.

Slotoverweging: onderwijs

Een heldere illustratie van de noodzaak van een dergelijke update wordt geleverd in hedendaagse debatten over de plaats van religie in het onderwijs. Wat moeten scholieren weten om zich in de 21ste eeuw te kunnen ontwikkelen? Dit was de vraag die door de Rijksoverheid werd voorgelegd in het project Onderwijs2032. In de eerste rapportage stond de volgende zin: 'in een samenleving met een overweldigend informatieaanbod en steeds minder traditioneel houvast, bijvoorbeeld in de vorm van een godsdienst, zijn mensen voor de waarden waarop ze zich baseren steeds meer op zichzelf en elkaar aangewezen'. In de rapportage wordt gesuggerd om beleid aangaande onderwijs op basis van deze inzichten aan te passen en bij te werken. Het rapport baseert de aanbevelingen op een veelgehoord beeld van westerse maatschappijen: religie is aan het verdwijnen en individuen bepalen zelf welke vormen van zingeving ze kiezen. Deze eerste versie van het rapport Onderwijs2032 is daarmee een van de vele voorbeelden van hoe een seculier kader beleidsadviezen inspireert. Ik heb in vorenstaande analyse laten zien dat de grootste partijen in Nederland uitgaan van een ander beeld op de Nederlandse maatschappij. Zowel Mark Rutte als Geert Wilders plaatst religie midden in de nationale identiteit. Het kader dat in de eerste versie van het rapport gebruikt werd – religie is verleden tijd –, is volstrekt ontoereikend om de uitdagingen van hedendaags Nederland het hoofd te bieden. Eerder is er een noodzaak om leerlingen te informeren over de vele verschijningsvormen en rollen van religie in de hedendaagse Nederlandse maatschappij. Hierbij moet rekening gehouden worden met verrassende en ogenschijnlijke tegenstrijdige verschijningen van religie. In de definitieve versie van het advies stond: 'Door globalisering en migratie wordt de samenleving cultureel steeds gevarieerder. Juist in zo'n samenleving met een grote diversiteit aan (religieuze) opvattingen en culturen is het van belang dat burgers de kernwaarden van de democratische rechtsstaat kennen en onderschrijven en merken dat ze aan de samenleving kunnen en mogen deelnemen.' Ik juich deze herschrijving alleen maar toe, mits daarbij de nieuwe gelovigen binnen de PVV en de VVD meegenomen worden. Want dat de kernwaarden van de democratische en seculiere maatschappij met religie vervlochten blijven, is wel duidelijk. Maar over de aard en grenzen van deze vervlechting is een nieuw en diepgravend debat nodig.